

Cover Page

Universiteit Leiden

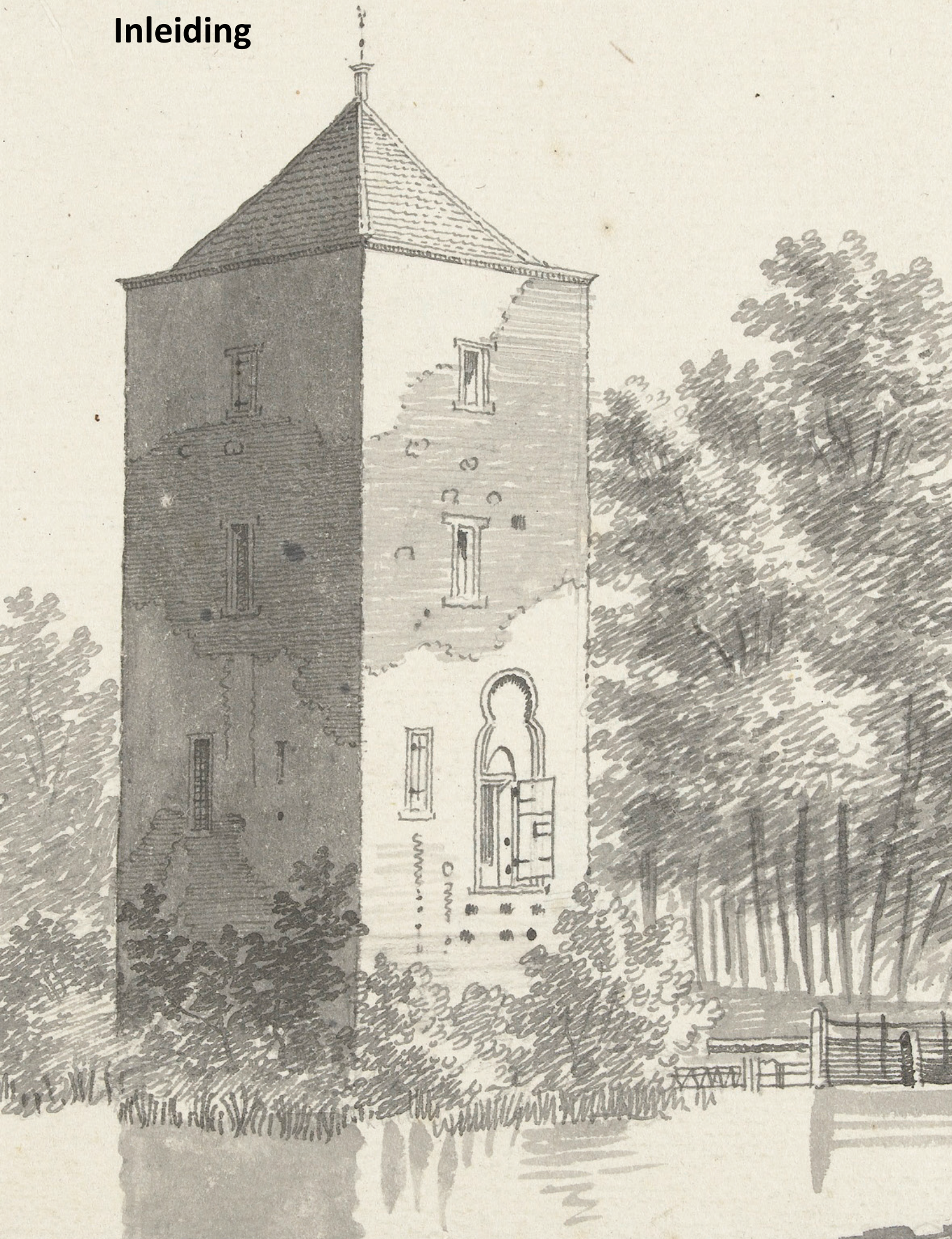
The handle <http://hdl.handle.net/1887/21974> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Hermans, Dagobert Bernardus Maria

Title: Middeleeuwse woontorens in Nederland : de bouwhistorische benadering van een kasteelvorm

Issue Date: 2013-10-17

Inleiding

Inleiding

‘Ghijsbrecht van Lockhorst hout van den domproest een toerne te Lunenborch met enen mergehen lants daer die toern opstaet’¹

Bovenstaand citaat heeft betrekking op de belening van het kasteel Lunenburg aan Gijsbrecht van Lockhorst in 1402. De meeste kastelen in Nederland worden ‘huys’ genoemd, maar hier wordt dat nadrukkelijk niet gedaan. Deze vermelding voor kasteel Lunenburg, in die tijd een solitaire toren op een omgracht eiland, staat niet op zichzelf, ook andere kastelen waarvan de hoofdburcht bestaat uit een solitaire toren worden soms zo genoemd. Bestond er voor de middeleeuwer een scheiding tussen ‘toerne’ en ‘huys’ als aanduiding voor een kasteel? Als met ‘toerne’ een bepaald kasteel werd aangeduid, om wat voor kasteel ging het dan? Deze vragen staan centraal in deze studie.

Doel van het onderzoek

Het doel van dit onderzoek is een brede en samenvattende synthetiserende studie naar de solitaire kasteeltoren in Nederland om antwoord te krijgen op vragen als:

- hoe ziet een dergelijke toren eruit?
- waarin onderscheidt hij zich van andere kastelen?
- is de oorspronkelijke vorm van de toren in de loop der tijd aan verandering onderhevig?
- door wie zijn de torens gebouwd?
- werden de torens permanent bewoond?
- wat was de primaire functie van de toren?

De nadruk ligt weliswaar op de morfologie van de toren: de bouwperiode, de maat, vorm, hoogte, het materiaalgebruik, de aanwezigheid van een stookplaats, toiletten, trappen, etc., maar ook de opdrachtgever voor de bouw en de ligging van de torens worden onderzocht. Deze solitaire torens worden in Nederland ‘woontoren’ genoemd, een benaming die in dit onderzoek gemakshalve zal worden aangehouden.² Het woord wordt hier voorsnog gebruikt als een neutrale term. Doel van het onderzoek is namelijk ook om een antwoord te krijgen op de vraag of de functie van de torens inderdaad een toren om in te wonen was en of de gehanteerde term ‘woontoren’ dus functioneel juist is. Ook wordt getracht inzicht te krijgen in wie deze torens hebben laten bouwen en met welk doel. De definiëring van wat in deze studie onder het begrip ‘solitaire toren’ wordt verstaan wordt gegeven in hoofdstuk 1.

Het doel van deze studie is ook een bijdrage te leveren aan het algemene kastelenonderzoek in Nederland, dat tot nu toe voornamelijk objectgericht geweest is. Een eerste aanzet hiervoor is gegeven in *1000 jaar kastelen*,³ maar in die studie is nog uitgegaan van voornamelijk literatuurstudie. De studie moet uitnodigen tot meer algemene typologische en synthetiserende studies (dit laatste is overigens niet de opzet van deze studie), waarbij het gebouw als fysiek element weliswaar centraal staat, maar waarbij het in een bredere context wordt geplaatst met bijvoorbeeld aandacht voor de sociale positie van de opdrachtgever.

Afbakening

Het onderzoek richt zich op de solitaire toren binnen de Nederlandse kastelen gebouwd tussen 1100-1550 n.Chr., zowel bestaande als verdwenen torens, voor zover daar gegevens over bekend zijn. De bouw van de eerste torens markeert het begin van de werkelijke periode waarin deze torens voorkomen, het einde van het middeleeuwse kasteel het einde van de periode.⁴ Het onderzoek is

¹ Wittert van Hoogland 1907, 220.

² Het vermoeden bestaat dat de term een letterlijke vertaling is van het Duitse begrip Wohnturm zonder dat de betekenis die het begrip in Duitsland heeft is overgenomen. Zie hiervoor hoofdstuk 2.

³ Janssen m.m.v. Hermans 1996.

⁴ Zie hiervoor Janssen m.m.v. Hermans 1996, 106-111.

gericht op de torens binnen de huidige Nederlandse grenzen. Dit gebied komt overeen met het werkgebied van de onderzoeker.⁵ Daarnaast komt het gebied grotendeels overeen met de middeleeuwse territoria. Uitzonderingen zijn Noord-Brabant, dat slechts een deel is van het hertogdom Brabant, en, in mindere mate, Limburg.

De inventarisatie

In deze studie wordt gebruik gemaakt van eigen, voornamelijk bouwhistorisch onderzoek aan bestaande middeleeuwse torens, aangevuld met reeds verricht onderzoek, zowel (bouw)historisch als archeologisch, van zowel bestaande als verdwenen torens. Wanneer de aannames over het aantal torens in Friesland klopt⁶ en een groot deel van de steenhuizen in Groningen - afgaande op het archeologisch onderzoek - bestond uit een solitaire toren, dan stonden er in de 13de en 14de eeuw in Nederland ongeveer 1000 torens. De meeste daarvan zijn verdwenen, zeker in Friesland - waar er nog maar één staat - en Groningen. In totaal zijn 237 torens onderzocht. Dit aantal omvat 44 nog bestaande torens.⁷ Deze zijn te verdelen in torens die nog geheel aanwezig zijn, torens die als ruïne bewaard zijn gebleven en torens die in een groter geheel zijn opgenomen en die veelal niet meer of in geringe mate als zodanig herkenbaar zijn. 115 torens die tot de (mogelijke) solitaire torens gerekend kunnen worden zijn bekend uit archeologisch onderzoek en/of uit andere bronnen. De overige voldoen niet aan de criteria.

Ten behoeve van het onderzoek zijn per solitaire toren gegevens verzameld op basis van een standaard inventarisatieformulier (fig. 8). De daaruit verkregen data zijn in een database ingevoerd. De gegevens in deze database vormen de basis voor de catalogi en de hierna volgende hoofdstukken en de conclusies die daarin worden getrokken. Onderstaand formulier geeft een overzicht van de ingevoerde data per object.

Voor dit onderzoek is alle informatie verzameld over de solitaire torens die beschikbaar is. Het gaat daarbij zoals gezegd om nog bestaande torens, resten van torens in latere gebouwen, verdwenen maar archeologisch gedocumenteerde of opgegraven exemplaren en verdwenen maar fotografisch of in betrouwbare tekeningen in 16de-18de eeuw gedocumenteerde exemplaren. Voor een uitgebreide beschrijving zie de Inleiding tot de catalogi. Er is bij de inventarisatie van woontorens niet gestreefd naar volledigheid. Dit is eenvoudigweg niet mogelijk omdat van vele torens, met name in Friesland en Groningen, geen gegevens bekend zijn, behalve dan in het gunstigste geval de ligging. Daarnaast is van veel kastelen in Nederland niet bekend hoe ze er (in hun eerste fase) uit hebben gezien, laat staan of zij een solitaire toren waren of zijn ontstaan uit een solitaire toren. Met een totaal van ruim 230 onderzochte torens is volgens mij echter een goed beeld verkregen van de woontoren in Nederland.

NAW-gegevens	Attributen	
naam	bouwjaar	motte j/n
synoniem	sloopjaar	bouwwijze motte
straat + huisnummer	buitenafmeting	opmeting j/n
postcode	muurdikte	datum opmeting
plaats	vorm	organisatie/persoon
gemeente	materiaal	archeologisch onderzoek j/n
provincie	baksteenformaat	datum opgraving
kaartblad	metselverband	organisatie/archeoloog
x-coördinaten	aantal niveaus	oudste vermelding datum
y-coördinaten	trap j/n	oudste vermelding tekst
precisie	waterput (in/uitwendig)	bouwheer/geslacht
world geodetic system 1	privaat (in/uitwendig)	verhouding t.o.v. heer
		hoeveelheid grond

⁵ De auteur is werkzaam bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

⁶ Zie hiervoor Noomen 2009 a en 2009b.

⁷ Het gaat hier om solitaire torens (34) en torens die mogelijk solitair (10) hebben gestaan.

world geodetic system 2 Huidige situatie locatiebeschrijving huidige toestand	situering privaat stookplaats (oorspr. of niet) oppervlakte toelichting oppervlakte soort dak situering dak arkeltorens j/n aantal voorburcht j/n	evt. jurisdictie afbeeldingen literatuur Omschrijving ligging bouwgeschiedenis bouwhistorische beschrijving
---	---	--

Figuur 1 Inventarisatieformulier

Indeling van het proefschrift

De hier gepresenteerde studie bestaat uit inleidende en samenvattende hoofdstukken en catalogi. Deze catalogi bevatten objectbeschrijvingen en bouwhistorische analyses van onderzochte solitaire torens. Deels berusten deze op eigen waarneming, deels op bestaand onderzoek. Dit laatste is kritisch geanalyseerd en waar nodig en mogelijk gecorrigeerd. Deze correcties zijn enerzijds gebaseerd op de analyse van het bestaande onderzoek van één object, maar ook op de conclusies die getrokken kunnen worden uit het onderling vergelijken van objecten. Beide, zo zal blijken, hebben hun vruchten afgeworpen en hebben geleid tot soms ingrijpende wijzigingen. Hierdoor is niet alleen de bestaande bouwgeschiedenis van een object geactualiseerd, maar was het ook mogelijk verdwenen objecten te reconstrueren en daaraan gegevens te ontlenuen.

Het catalogusdeel bestaat uit twee onderdelen:

1. Een overzicht van torens waarvan voldoende gegevens aanwezig zijn om ze tot de solitaire torens te rekenen;
2. Een overzicht van torens waarvan onvoldoende gegevens beschikbaar zijn maar die vermoedelijk wel tot de solitaire torens gerekend kunnen worden.

In een bijlage worden kastelen besproken die in de literatuur als solitaire toren worden omschreven, maar waarvan is gebleken dat zij hier niet toe gerekend kunnen worden.

De inleidende hoofdstukken geven een overzicht van bijvoorbeeld gehanteerde onderzoeksdisciplines en -methodes en de wijze van datering. De samenvattende hoofdstukken bevatten de resultaten van de analyses van de onderzochte solitaire torens.

Zoals gezegd bevat hoofdstuk 1 een definiëring van wat in deze studie onder ‘solitair’ wordt verstaan en wordt antwoord gegeven op de vraag waarin de toren zich onderscheidt van andere kastelen. Hoofdstuk 2 bevat een samenvatting van de stand van zaken met betrekking tot het kastelenonderzoek in Nederland en een overzicht van de hedendaagse literatuur over woontorens in Noordwest Europa.

In hoofdstuk 3 wordt nader ingegaan op de onderzoeksmethoden en -disciplines die voor deze studie zijn gebruikt en de beperkingen die daarbij gespeeld hebben. De belangrijkste primaire bron is het gebouw zelf. De analyse daarvan vormt de basis voor dit onderzoek. Deze analyses komen uitgebreid aan de orde in de twee catalogi. Archivalische bronnen zijn eveneens primaire bronnen. Beide zijn zelden compleet. Gebouwen zijn bijvoorbeeld niet compleet omdat ze zijn gesloopt en er in het gunstigste geval nog fundamenten van aangetroffen zijn of omdat ze in het verleden sterk zijn verbouwd of gerestaureerd waarbij onderdelen en bouwsporen van het oorspronkelijke gebouw zijn verdwenen. Archivalische bronnen zijn niet compleet omdat de oudste ontbreken en juist die relevant zijn voor deze studie. Archivalische bronnen geven daarnaast zelden informatie over het uiterlijk en de opbouw van een kasteel. In de meeste gevallen gaat het om beleningen en daarin hoefde het object niet omschreven te worden, alleen de omvang en de vorm van het bezit. Toch is het mogelijk geweest door de verschillende gegevens aan elkaar te koppelen een goed beeld te krijgen van de middeleeuwse solitaire kasteeltoren.

Getracht is de torens zo goed mogelijk te dateren. Er zijn meerdere methoden, maar niet alle zijn bruikbaar of precies genoeg. Hoofdstuk 4 geeft een overzicht van de methoden, maar ook van de uiteindelijke datering van de torens. Getracht is de periode waarin de torens zijn gebouwd historisch te verklaren.

In hoofdstuk 5 wordt het ontstaan van de woontoren belicht, in hoofdstuk 6 wordt de vraag beantwoord door wie de torens zijn gebouwd en wordt aandacht besteed aan de spreiding over het land. Er is geen onderzoek gedaan naar de sociale achtergronden van de bouwheren, noch individueel, noch als groep. Dit laatste vergt een apart historisch onderzoek dat buiten de kaders van deze studie valt.⁸

Het onderzoek richt zich primair op de morfologie van de solitaire torens. Het betreft methodisch onderzoek waarbij onder meer voor het eerst aan de hand van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek en iconografische en soms historische bronnen 2D - en 3D reconstructies van verdwenen torens zijn vervaardigd om vergelijking met bestaande torens mogelijk te maken en daaraan gegevens te ontleen. Dit heeft geleid tot inzicht in de bouwperiode, maat, vorm, hoogte en materiaalgebruik, maar ook de aanwezigheid van stookplaatsen, toiletten, trappen, etc. In hoofdstuk 7 wordt hierop nader ingegaan en wordt antwoord gegeven op de vragen of de oorspronkelijke vorm van de toren in de loop der tijd aan verandering onderhevig was en of de torens permanent werden bewoond.

In hoofdstuk 8 wordt bekeken of er sprake is van regionale verschillen.

In het begin zijn aan de hand van een citaat de basisvragen gesteld voor deze studie. De vraag of het woord toren altijd betrekking heeft op een solitaire toren en of het woord 'toren' ook in andere bronnen voorkomt als verwijzing naar solitaire torens wordt aan de hand van onderzoek in contemporaine bronnen voor zover mogelijk beantwoord in hoofdstuk 9.

In hoofdstuk 10 wordt de functie van de woontoren nader toegelicht: de toren als verdedigbaar bouwwerk, als woning en als statussymbool en wordt de vraag beantwoord wat de primaire functie van de toren was.

Onderzoek is ook gedaan naar torens in een stedelijke context, omdat zij een morfologische gelijkenis vertonen met de solitaire toren. Onderzocht is in hoeverre deze torens te rekenen zijn tot de solitaire torens, niet alleen morfologisch, maar ook functioneel, qua situering en bouwheer. De resultaten worden beschreven in hoofdstuk 11.

In het onderzoek is ook gekeken naar bouwwerken die verwantschap in vorm en voorkomen vertonen met de solitaire toren en naar de verschillende benamingen voor solitaire torens of daarmee vergelijkbare bouwwerken. De reden daarvoor is meerledig. Enerzijds de behoefte om de grenzen te kunnen trekken van wat binnen het onderzoek valt en wat daarbuiten, anderzijds om te onderzoeken of benamingen specifiek voorbehouden zijn aan solitaire torens of niet. De resultaten van het onderzoek worden beschreven in hoofdstuk 12.

In hoofdstuk 13 worden enkele torens behandeld waar uitgebreid bouwhistorisch onderzoek heeft kunnen plaatsvinden.

⁸ Voor een deel is deze groep, die voor een groot deel uit ministerialen bestaat, al bestudeerd. Zie hiervoor onder meer Buitelaar 1993, Enklaar 1943 en Van Winter 1962.

